

Наталия Няголова*

Георги Димитров**

**ПО СТЬПКИТЕ НА ЛЮБОМИР И АТАНАС ДАЛЧЕВИ
В ИТАЛИЯ – ТОПОСИ, ОБРАЗИ, ТЕКСТОВЕ¹
(Предварителни бележки)**

Nataliya Nyagolova

Georgi Dimitrov

**IN THE FOOTSTEPS OF LYUBOMIR DALCHEV
AND ATANAS DALCHEV IN ITALY – TOPOSES, IMAGES, TEXTS
(Preliminary Notes)**

The article reports on the progress of research devoted to the „Italian period“ in the lives of two great Bulgarian artists, Lyubomir Dalchev and Atanas Dalchev, spanning the years 1926 to 1928. It presents observations on the critical reception of this stage in their biographies, the relationship between the cultural geography of Italy and the poetics of their works, and the logic of the translation dialogue facilitated by the poet and translator A. Dalchev. The article also includes visual illustrations outlining the main routes of the two authors' creative engagement with Italy. The research establishes the connection between the aesthetic pursuits of the Dalchev brothers and the Italian cultural tradition. It highlights how they not only became familiar with key phenomena and examples from the history of art, cultural studies, and philosophy, but also actively participated in the powerful artistic movements of the 1920s, leaving a lasting mark on the development of the cultural ties between Bulgaria and Italy.

Keywords: *topos; poetics; genius loci; reception of translation; aesthetics.*

В статията е представен ходът на изследване, посветено на „италианския“ период от живота на двама големи български творци – Любомир и Атанас Далчеви – от 1926 до 1928 година. Представени са наблюдения върху критическата рецепция на дадения етап от биографията им, връзката между културната география на страната и поетиката на техните произведения, логиката на преводния диалог, осъществен от поета и преводача А. Далчев. Статията е снабдена с визуални илюстрации, очертаващи основни маршрути на творческото възприятие на Италия от двамата автори. Обоснована е връзката между техните естетически търсения и италианската културна традиция, в която братя Далчеви не само успяват да се доближат до важни феномени и образци от историята на изкуството, културологията и философията, но и участват в мощните художествени течения от 20-те години на XX век, оставяйки трайна следа в развитието на българо-италианските културни връзки.

Ключови думи: *топос; поетика; genius loci; преводна рецепция; естетика.*

* **Наталия Няголова** – доц. д-р, катедра „Русистика“, Филологически факултет, Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, лектор по български език и култура в Университет „Ла Сапиенца“, Рим, natalia.nyagolova@uniroma1.it, <https://orcid.org/0000-0001-5535-7224>.

** **Георги Димитров** – студент в магистърска програма „Южнославянски езици“, Университет „Ла Сапиенца“, Рим, dimitrov.1985980@uniroma1.it, <https://orcid.org/0009-0006-7246-5722>.

¹ Изследването е осъществено в рамките на научноизследователския проект от Националната програма „Неразказаните истории на българите“, финансирана от Министерството на образованието и науката на РБ.

Периодът на пребиваване на двамата видни български интелектуалци Любомир и Атанас Далчеви в Италия е отбелязан от всички изследователи на живота и творчеството им, но липсва негово подробно проучване. Освен утвържденията за полученото образование от Любомир Далчев в Академията за изящни изкуства (*Academia di Belle Arti*) в Рим и пътуването на Атанас Далчев при него в Италия, където по-малкият брат учи италиански език и посещава лекции по история на изкуството, твърде малко са изследвани тези няколко години от живота на двамата творци. Частично повдигане на завесата над периода прави Галина Декова в своето изследване „Опит за контекстуализиране“ (Декова 2022), в което разглежда фигурите, които заобикалят Л. Далчев в неговите образователни странствания между София, Рим и Париж. Тя дава обща картина на кръга от творци, който интересува и с когото общува Далчев, но има още посоки, в които могат да бъдат продължени търсенията, и за тях ще стане дума в следващите страници.

Научен интерес представлява периодът на пребиваване на братя Далчеви в Италия, тяхното присъствие в бурния културен контекст на *Bel Paese* от края на 20-те години, влиянията, които те изпитват в този контекст. Предизвикателство за изследователя е реконструкцията на техните италиански маршрути – пространствени и ментални, тогава, в зората на живота им – в постстудентска възраст от 1926 до 1928 г., когато те все още формират светогледа си и трупат знания и впечатления. Това е време на достатъчно драматични събития в България. Страната е претърпяла две национални катастрофи, изгубила е население и територии след Първата световна война, между 1923 до 1925 г. е преживяла кървав преврат и две въстания – Владейското войнишко и Септемврийското, изпитала е най-тежките политически репресии в новата ни история. Българската култура е изгубила цял ред видни свои представители по фронтовете и се опитва да преодолее ужасите на миналото чрез преоткриване на родното, чрез едно модернистично връщане към собствените ни национални корени.

В това време на известно психологическо и творческо херметизиране, на несигурност на ценностите и идеалите, братя Далчеви, тъкмо завършили висшето си образование – единият в Художествената академия в София, а другият – във Философския факултет на Софийския университет, избират различен път – на търсене на нови пространства, на срещи с класическото изкуство, на овладяване на чужди езици. Това е уникален път, който е различен от пътя на италианския херметизъм и *Génération perdue* – Хемингуей, Ремарк, Олдингтън, Томас Улф и много други, които до края на живота си носят белезите от окопите на Първата световна война. Шансът на Любомир и Атанас Далчеви е в това, че поради юношеската си възраст те не са мобилизирани. И на тяхната генерация се пада трудната задача да възроди отново вярата в хуманизма, в силата на доброто и красотата. Съвсем естествено и те, и творците от българското творческо поколение от края на 20-те години, е да се обърнат към два основни източника на вдъхновение, неносещи в себе си страшната отрова на войната – природата и класическото изкуство. Така двамата попадат в Италия, в Рим, за да се приобщят към италианското художествено наследство, да чуят лекциите на най-известните професори в *Accademia di Belle Arti* и да се запознаят с множество младежи като тях, дошли от различни краища на Европа и света, за да повярват отново в разума и таланта на човечеството. Любомир Далчев завършва *Accademia di Belle Arti*, живеейки в Рим, непрестанно рисувайки и пътувайки из Италия и из цяла Европа, за да изучи най-съвършените образци на световното изкуство. Атанас Далчев пристига в Рим при брат си, също пътува из Италия, учи усърдно италиански език, запознава се с големите италиански поети, прозаисти и литературни критици.

Изследователската ни стратегия следи основните пътища, пребродени от двамата братя, за да бъдат уловени движенията между творбите и *genius loci* (духът на мястото). Изследваната тема изисква интердисциплинарен подход, който съчетава в себе си както биографичния и историческият метод, така и отчитане на сравнително-типологически и транслатологични аспекти. За основен материал при изграждане на тезите ни използваме интервюта, мемоари, писма на братя Далчеви, някои свидетелства на съвременници, а също архивни документи и критически текстове.

Работата по проследяването на „италианския сюжет“ в живота на братя Далчеви естествено започва от библиотеките. В продължение на два месеца беше извършена библиографско-събирателска работа в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, София, библиотеката на

Facoltà di Lettere e Filosofia на университета La Sapienza и в архива на Academia di Belle Arti, Рим. Събран беше корпус от критически текстове, мемоарни и епистоларни свидетелства, рецензии, преводи, интервюта и административни документи. Но написаното крие връзката между текст и място и затова изследователското пътуване продължи в Рим, Генуа и Неапол, за да се търсят следите на онова, което е било част от живота на братя Далчеви, и да бъде усетена тяхната оптика към видяното. Тази част на изследването е основно визуална, в нея са включени много фотографии – пейзажи, произведения на изкуството, градски пространства, които са вдъхновили творците и са оставили следа в тяхната памет и произведения.

Отделна част от изследователската стратегия е работата с изданията на поезията на Атанас Далчев на италиански език, с ценните критически наблюдения на италианските слависти и с преводите на големи имена от италианската литература на български език, осъществени от самия Далчев. Този двустранен диалог ни каза много за моста между двете култури, който минава като важна нишка през целия творчески път на Атанас Далчев и който създава нови възможности за диалога между тях и днес.

Критическа рецепция на „италианския период“ в живота и творчеството на братя Далчеви

На първо място трябва да отбележим, че през 2021 г. излезе книгата на професор Хюсеин Мевсим от Анкарския университет „Атанас Далчев в Солун и Истанбул“ (Мевсим 2021), която представя в широк културологичен контекст детството на поета в тези два изключително интересни града, представляващи кръстопът на различни култури. Със специфичната орнаменталност на стила, характерна за източните наративни практики, проф. Мевсим по един увлекателен начин вплита в едно история, култура и биографичен сюжет.

Приносът на тази книга за настоящето изследване е безспорен, но същевременно то се опитва да намери и свой специфичен научен фокус в изследването на един по-късен период от живота на двамата творци. И този фокус се крие в медиативните пространства на превода, обхващаш всичките му езикови, диахронични и интерсемиотични прояви.

Няколко изследователи на творчеството на братя Далчеви обръщат внимание на тяхното пребиваване в Италия. В своята автобиография, представена като XVI табло от изложбата „100 години от рождението на Атанас Далчев“² на авторите Румяна Пенчева и Красимира Петрова, самият поет лаконично ще напише: „Заминавам да уча в Италия, после във Франция“ (Далчев 2006: 149). Дали тази немногословност относно пребиваването на Далчев в Италия ще стъписва изследователите или някакви други причини, но е безспорен факт, че тази част от неговата биография е твърде бегло представена в научните и популярните текстове, посветени на поета.

Веднага ще отбележим, че Любомир и Атанас Далчеви попадат в Италия в един достатъчно сложен период от нейната история. През 1926 година Любомир Далчев записва Кралската академия за изящни изкуства и се дипломира три години по-късно през 1928. През последната година от следването му в Италия пристига и брат му – младият поет Атанас Далчев, който вече е направил творческия си дебют с поетичната книга „Прозорец“ от 1926 г. и е завършил Философския факултет на Софийския университет.

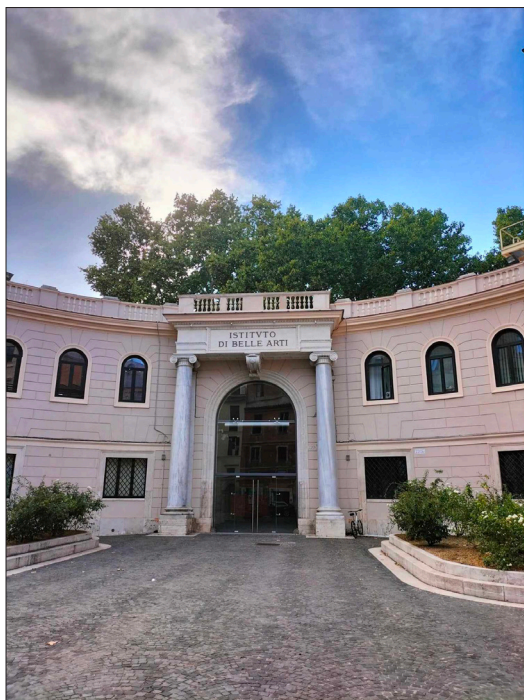
В студията си „Атанас Далчев. Мирогледно-естетически аспекти“ професор Димитър Аврамов свързва интереса на поета към Италия с пристрастието към философския интуитивизъм и екзистенциализъм, към необхватното разнообразие на живота във всичките му форми и прояви, илюстрирано чрез част от съчиненията на Лоски: „В душата на всеки човек, не съвсем угнетен от съдбата, не съвсем изтикан в нисшите сфери на духовното битие, гори фаустовската жажда за безкрайната широта на живота. Кой от нас не е изпитвал желание да живее едновременно и в своето отечество, вълнувайки се от всички интереси на Родината си. И в същото време някъде в Париж, Лондон или Швейцария, в кръга на други, но също тъй близки интереси и люде?“ (Аврамов 1993а). Това желание за многолико битие ясно личи в поетическите текстове. Далчевият лирически герой се вглежда в бита, във вещите около себе си, но те същевременно го ограничават

² Изложбата е представена като част от Салона на изкуствата 2004 в НДК, София.

и застрашават, той се стреми да види отвъд тяхното господство, да се освободи от тихия ужас на материалното. Поетът прозира свободата от гнета на предметите в особеностите на климата и националния характер, а тази свобода за него е част от италианското светоусещане: „Природата и климатът на Апенинския полуостров – слънчев, топъл и ласкав – кара обитателите му да излизат на улицата и площадите, да прекарват там голяма част от времето си във весело общуване...“ (Аврамов 1993б).

Аргументацията на Любомир Далчев за неговия интерес към Италия е пречупена през неговите естетически търсения: „Това бе страната, с която живеехме в нашите мечти, така ласкаво представяна от нашия любим бачо Кольо³. Сега вече се откриваше възможност да видя много оригинали и да усетя непосредствено тяхното въздействие. Рим предлага огромни възможности за това със своите старини, музеи и Ватикана.“ (Далчев Л. 2022).

Академията за изящни изкуства в Рим. Снимка – Н. Няголова

Цитираните фрагменти доказват, че Далчеви са привлечени в Италия по две важни причини – от специфичния италиански темперамент и виталност на световъзприятието, а така също от големите образци на класическото изкуство в италианската култура. Атанас Далчев иска да познае живота в неговата същина и многообразие, да се докосне до онова интуитивно възприемане на света в неговата дълбочина и яркост, достъпни не за най-ерудитите, а за първичния човек, който се радва на всеки изживян миг. Любомир иска да изучи „тялото“ и тъкмо това му желание го мотивира да запише скулптура в Кралската академия за изящни изкуства в Рим. Както споделя самият той: „Исках да бъда съвременник и „син на природата, а не неин внук, да следвам съветите на Леонардо да Винчи“ (Далчев Л. 2022).

Още една причина насочва Атанас Далчев към Италия. Свилен Каролев отбелязва, че в началото на 20-те години младият поет активно чете Шарл Бодлер, Зинаида Гипиус, Борис Пастернак и Бенето Кроче. И още: „Далчев, подобно на Бенедето Кроче, когото високо цени от младежките си години и дори превежда негови текстове, не е съгласен с формулировката „изкуството – отражение на действителността“, защото я схваща като естетически непълноценна. За него изкуството е несъмнено свързано с действителността (и защитавайки това свое убеждение, Далчев участва в яростни полемки), произлиза от нея, но и я превъзможва, представлява едно освобождение от сковаващите според него рамки на отражението.“ (Каролев 2001: 105). Свидетелство за същото пристрастие дава и Мария Далчева в статията „За преводаческото творчество на А. Далчев“:

³ Проф. Никола Маринов, в класа на когото учи в Националната художествена академия Л. Далчев

„През 20-те, 30-те и 40-те години Далчев превежда най-вече проза, литературна и художествена критика и философски статии според интересите и любопитството си към значими явления в европейската и световната литература: Бенедето Кроче, [...], Франческо де Санктис“ (Далчева 2004: 201). Де Санктис и Кроче са учител и ученик, които се обединяват около критиката на „външната красота и повърхностност“ (Шевлякова 2011: 42) в италианското и световното изкуство. В духа на естетическата школа Де Санктис – Кроче Далчев също ще изповядва вярата в едновременното раждане на формата и съдържанието и ще отрича фалшивия култ към външния блясък в изкуството.

Безспорно, Кроче се превръща в един от проводниците на италианската култура за Далчев. Ще напомним, че естетическата концепция на Кроче включва два основни тезиса: интуитивното знание не зависи от логическото и интуитивното знание се съдържа в изкуството, а логическото – във философията. Първият тезис е определен от съвременния италиански философ Тициана Андина като „горизонт на съвременната естетика“ (Андина 2017: 14). Но макар и голям ценител на Кроче, А. Далчев не приема универсалния дух, откъснат от развитието на човешките общества. Високите изисквания за култура, усет и научна нагласа у литератора той съхранява във всяка своя дейност до края на живота си.

Любомир Далчев също има своите „пътеводни звезди“ в италианската култура – на първо място, това са великите художници и скулптори на Ренесанса – Джото, Мазачо, Пиеро дела Франческа, Ботичели, Леонардо, Рафаело. Сред преподавателите и известните творци в Рим той си създава нов кръг от авторитети. В такъв се превръща професорът му по скулптура Ерменеджилдо Лупи (Ermenegildo Luppi) – преподавател, известен с голямата си взискателност и безкомпромисност. Отваряйки една скоба, ще отбележим, че за нас е непонятно защо в повечето източници, в които се говори за следването на Л. Далчев в Кралската академия за изящни изкуства в Рим, неговият професор по скулптура е споменат с инициала А. Лупи. Изключение в това отношение прави изследването на Г. Декова, където е дадена подробна справка за творческия път на професора, коректно е изписано името и в една творческа биография, представена от Портал *Култура*.

По време на своето следване Л. Далчев се запознава с Джулио Аристиде Сарторио, Алберто Джакомети, Сретен Стоянович. В спомените си Л. Далчев говори за свой „circolo artistico“ в Рим, за кръг от съмишленици, в чийто контекст той се самоопределя. И как другояче може да бъде, когато това е десетилетие на бурно създаване на творчески кръгове, школи и манифести в италианската култура като цяло и в изобразителното изкуство в частност. По думите на историчката на изкуството К. Мискарян „Двадесетте години в Италия са сложни и тревожни. Това е време на преход от Голямата война, сложила край на оптимизма от предходното десетилетие с неговата Belle Époque, към тридесетте, които започват с финансовия крах от 1929, с появата на нови диктатури и завършват с новата голяма война.“ (Мискарян 2019). Същата авторка напомня, че 20-те години са наречени от самите италианци не само „крещящи“, но и „блестящи“, заради вкуса им към „скъпите и редки материали, киното и джаза“ (Мискарян 2019). Още в първите години след установяването на фашисткия режим на Бенито Мусолини, архитектурата и скулптурата се използват приоритетно от неговата идеология. Освен добре известните образци на архитектурния стил от 20-те – 40-те години нека напомним и за своеобразните „преводи“ на пластичен език на творбите на „бащата на нацията“ – Данте Алигиери, осъществени в периода от 10-те до 30-те години на XX век (Емельянова 2015: 33 – 44).

В своето интервю, напечатано във вестник „Народна култура“, Л. Далчев очертава „маршрута на своя италиански период: Рим, Венеция, Верона, Пиза, Болоня, Флоренция, Асизи, Аренцо, Неапол, Палермо, Катания и Таормина (Далчев Л. 2022).

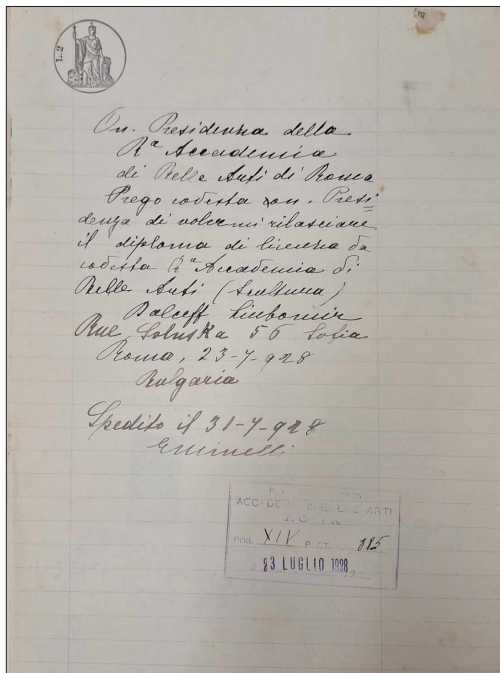
Топоси и образи

Историческият архив на Академията за изящни изкуства пази няколко документа, свързани със следването на Любомир Далчев. В този смисъл не е съвсем права Г. Декова, която в своето изследване твърди, че „Пребиваването на Любомир Далчев в Рим (1926 – 1928) остава оскъдно документирано – известен е номерът на дипломата и са съхранени няколко снимки от пътуванията

из европейските столици, на които се разпознават още Илия Петров, Атанас Далчев, Александър Жендов, Димитър Крачков и др.“ (Декова 2022: 5).

Чрез любезното съдействие на уредничката на архива – госпожа Барбара де Юдичибус, получихме копие от наличните документи. Първите три документа представляват заверени преводи на италиански език на дипломата за завършено средно образование, за завършено висше образование и кръщелното свидетелство на Любомир Далчев. Четвъртият документ съдържа молба от младия художник до Президиума на Кралската академия за изящни изкуства, Рим, за издаване на дипломата му за завършена специалност „Скулптура“. Датата е 23 април 1928. В илюстрациите към статията е представено копие на последния документ⁴.

Молба от Любомир Далчев
за издаване на диплома
от Кралската академия за изящни
изкуства. Исторически архив
на Академията

Необходимо е да се отбележи, че заедно с тънката папчица-досие на студента Любомир Далчев в Историческия архив на Академията се съхраняват и документи, свързани със следването на други наши видни български художници – Стефан Пейчев, Кирил Тодоров и др., които могат да дадат материал за бъдещи изследвания.

Втората важна следа, оставена от Любомир Далчев в Рим, е мозайката, на която е изобразен ликът на Св. Константин-Кирил Философ и която украсява гроба на славянския първоучител в криптата на църквата *Сан Клементе* в Рим. Стилистиката на мозайката е типична за Далчев – изпито, издължено и одухотворено лице, получило вдъхновение от ранните ренесансови творби. В популярни публикации се тиражира наивна история за съвместно авторство на мозайката и създаването ѝ през студентските години. Ето един цитат от подобна публикация: „Особено впечатление прави мраморната мозайка над гроба на светеца, поставена през 1929 г., когато се чества 1060 години от смъртта на Св. Кирил. Изработена е от двамата родолюбиви студенти по онова време – скулптора Любомир Далчев и архитекта на Етъра, Нено Ямантиев. Преди 90 години тези две момчета са учили в Рим и със скромните си финансови средства (с които едвам са преживявали) изработват мозайката, поставяйки под образа на Константин-Кирил надписа на български и латински: В памет на българския равноапостол и първоучител Свети Кирил – от българския народ, 869 г. (дата на смъртта) и 1929 г. (когато е поставена мраморната мозайка)“⁵. (Щастливците 2022).

⁴ „До уважаемото Президентство на Кралската академия за изящни изкуства в Рим. Моля уважаемото Президентство да ми издаде диплома за завършване на същата Кралска академия за изящни изкуства (скулптура). Любомир Далчев Рим, 23 – 4 – 1928“ – Превод от италиански – Георги Димитров.

⁵ „Едно пътуване до Рим“// „Щастливците. Туристическа агенция Стара Загора, екскурзии, почивки, поклоннически пътувания“, <https://shtastlivcite.eu/putepisi/edno-putuvane-do-rim/>, 2022.

Според нашите проучвания Н. Ямантиев изработва плочата, а Л. Далчев – мозайката над гроба. През 1975 г. българската държава установява още една масивна мозайка на противоположната стена срещу гроба. Нейни автори са художниците Ст. Куюмджиев и Й. Спиров с надпис „На славянските просветители Кирил и Методий от признателния български народ“. На 12 май 2024 г., ден след религиозния празник на Светите братя, гробът на Св. Константин бе посетен от екипа на проекта ни, съпроводен от студенти, изучаващи български език, и техни близки. На поклонението присъстваше и представител на фамилията Далчеви – художникът сценограф Борис Далчев, когото използвахме и като консултант по проекта. Той изказа мнението, че малката мозайка носи ред черти от творческия стил на Л. Далчев и говори за неговото авторство.⁶

В тази връзка е важно да се отбележи, че интересът на скулптора Любомир Далчев към историческия паметник и конкретно към големите личности на Българското средновековие е трайно и оставя значими следи в неговото творчество. Авторът на мемоарната книга, посветена на творчеството на големия български скулптор – Георги Монеv, отбелязва, че освен добре известните паметници, дело на неговата ръка – на Св. Климент Охридски в градинката пред Софийския университет, на Паисий Хилендарски, а също така композицията „Битката при Клокотница“, „Войниците на Самуил“ и много други, Л. Далчев прави проект за паметник на Св. св. Кирил и Методий, който да бъде инсталиран пред Народната библиотека в центъра на столицата. Конкурсът е спечелен обаче от друг скулптор. Монеv публикува снимка на проекта и го описва по следния начин: „Двамата върховни представители на българската история и култура Далчев изобразява също в движение – с вдигнати високо ръце, които държат лента с букви, символизиращи тяхното велико просветителско дело. Изразът на лицата им е вдъхновен, с поглед в далнините, във времето, което ще бъде овладяно от техния подвиг. Фигурите са издължени и извисени, което им придава тържественост и величие. Високо вдигнатите ръце с лента с буквите изразяват силата на знанието и неговата вседостъпност, то сякаш се слива със слънцето, за да грее в душите ни.“ (Монеv 2011: 29). И по-нататък авторът посочва, че тази композиция на Далчев е високо оценена от руски специалисти като „естетически образец“ и е откупена от Музея „А.С. Пушкин“ в Москва.

В поезията на Атанас Далчев Италия също оставя следа. Два текста отвеждат към два италиански града, в които се крият онези потоци от впечатления, превърнали се в образи в Далчевата поезия – Генуа и Неапол.

В стихотворението „Генуа“ Далчев семиотизира не общоизвестните знакови топоси на града – генуезките порти, Пиаца де Ферари и Пиаца Данте, а монументалната тишина на гробището Сталиено:

От хълмовете иде хладен дъх на гибел
и вече в сините води на небосклона
дърветата потапят мрежа черни клони,
де сетните листа се бият като риби.

Зад твоите смехове, о, Генуа, аз чувам
мълчанието на гробовете в Сталиено!

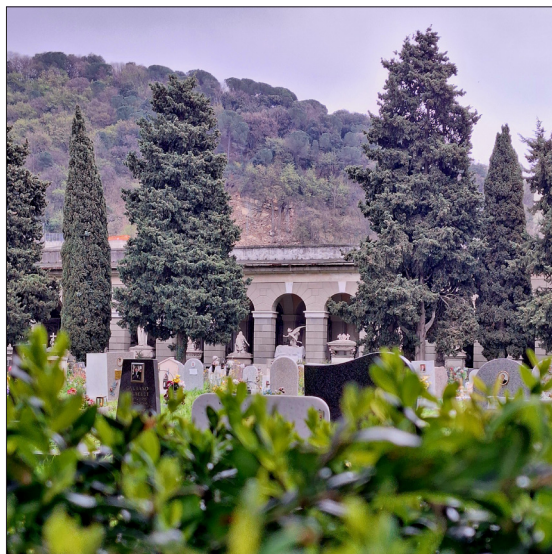
(1937) (Далчев А. 1978: 79)

Сталиено е основната следа, изворът на образи в Генуа на Далчев. В приложението са включени снимки от най-известните скулптури и скулптурни групи, представени в неговото простран-

⁶ Авторите на статията изказват своята специална благодарност на д-р Огнян Христов, възпитаник на НХА и създател на дисертацията върху творчеството на Л. Далчев, за ценните коментари и съвети, свързани с настоящия текст. Д-р О. Христов при обсъждането на статията ни отбеляза, че „твърдението за съвместна работа между арх. Н. Ямантиев и Л. Далчев е интересно. През 1925 г. Н. Ямантиев започва следването си в Рим. Завършва го през 1930 година. Възможно е двамата да са работили заедно върху това да бъде изработена и поставена мозайката Художникът на мозайката е Л. Далчев, но е възможно двамата да са **инициатори**, което само по себе си е интересно и заслужава допълнително изясняване, защото през 1935 – 1936 г. двамата – арх. Ямантиев и Л. Далчев, работят заедно по моста „Игото“ и паметника на „Рачо Ковача“ в град Габрово.“

ство. Гробището е разположено върху 330 000 кв. метра, като включва около 1800 монументални творби и близо 10000 семейни гроба. В пределите на *Boschetto irregolare* са разположени православни, еврейски и протестантски гробове.

*Гробището Сталиено в Генуа.
Общ изглед.
Снимка – Г. Димитров*

В анкета пред младия Владимир Свинтила Далчев изповядва:

„Проблемът за смъртта винаги ме е интересувал – както вече знаете. Но тук аз си дадох сметка, че смъртта е процес, не един краен акт. Смъртта почва отрано. Човек почва да умира от първата минута, когато е казал „аз“. Смъртта е навсякъде в живия живот и тя ни се представя като живееща. Ето, това са идеите, залегнали в стихотворението „Вечер“ – впрочем тях всички ги доловиха. И това е смисълът на фрагмента „Генуа“:

„Зад твоите смехове, о Генуа, аз чувам
мълчанието на гробовете във Сталиено.“

Зад глъчката на живота в Париж и в Италия аз долавях високо и красноречиво мълчанието на гробищата, които посещавах.”⁷ (Далчев А. 2022)

*Гробището Сталиено в Генуа.
Статуята на смъртта.
Снимка – Георги Димитров*

⁷ Далчев А. „Творчество и действителност“// Портал „Култура“, [https://kultura.bg/web/творчество и действителност](https://kultura.bg/web/творчество-и-действителност).

В гробището на Сталиено намират покой велики фигури на италианската история и култура, сред които и идеологът на националното обединение на Италия Джузепе Мацини. Гробището става обект на изображение в произведенията на цяла плеяда автори на световната литература – Антон Чехов, Ърнест Хемингуей, Ги дьо Мопасан, Марк Твен, Оскар Уайлд, като величествена територия на вечен покой за големите умове и сърца на човечеството.

В същата стихосбирка на А. Далчев – „Ангелът на Шартър“ от 1943 година, ще бъде включено още едно стихотворение, в което Италия е част от художествената топография. Това е стихотворението „Вечер“ (1930):

Аз бродя сам из улицата. Бавно
зад покривите като тях червена
догаря нейде вечерта на запад.
И вперил поглед в нея, аз си спомням.

Тя в този час гори и над Неапол.
На зданията най-горните прозорци,
запалени от нея, ярко греят.
Светлее цял Неаполитански залив.
Като трева, полюшната от вятър,
зелените вълни се носят кротко
и в шумното задимено пристанище,
тъй както стадо привечер, мучат
и тежко се завръщат параходи.
Стоят на кея хора в пъстри дрехи
и с благослов изпращат този ден
тъй пълно изживян и тъй безгрижен,
но мене там сега ме няма вече.

Тя в този час гори и над Париж.
Затварят Люксембургската градина.
Една тръба звучи призивно, страстно
и сякаш призован от нея, мракът
над белите алеи слиза леко.
Тълпа деца вървят подир стражаря
и слушат във прехлас и нежна радост
възторжената песен на медта
и всякое от тях желяй да бъде
по-близо до чудесния тръбач.
От портите, разтворени широко,
излизат хора весели и шумни –
но мен сред тях сега ме няма вече.

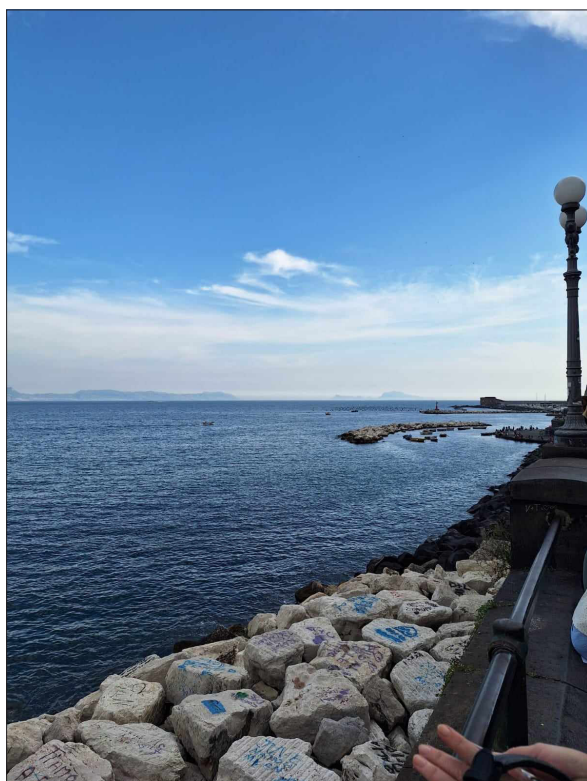
Защо не можем наведнъж да бъдем
и тук, и там – навсякъде, където
могъщо и безкрайно бий животът?
Ний непрестанно мрем и бавно чезнем
веднъж от туй место, подир от друго,
докле изчезнем най-подир съвсем.

1930 г. (Далчев А. 1978: 81)

Неапол на Далчев започна от там, от брега на Неаполитанския залив, където си дават драматична среща морето и земята. Италианското крайбрежие е особен източник на вдъхновение

за поета. В писмо до Георги Константинов от Париж той ще напише: „Може би и ти искаш да ти кажа впечатленията си от Париж; как ми се е видял Париж? Харесал ли ми е? По ли е хубав от Италия?... Не знам дали е истина, или споменът ме лъже – Италия ми хареса много и много повече [...] Наистина какво море беше то под Капри! Дали ще го видя още веднъж? Стоиш над 300 метра над морското равнище, под теб отвесно се спущат канари и нейде доле се разстила морето – зелено като трева, край брега един сребърен контур – това е пяната – виждаш я да трепти като струна, но до тебе не достига никакъв звук; две-три бели лодки мънички като люспи, на които не виждаш лодкарите. Просто: носталгия ме е налегнала, но не по България толкоз, колкото по Италия...“ (Далчев А. 2004: 8). Колко различна е тази „Вечер“ на Далчев в сравнение с толкова много други вечери в българската поезия... Ако Генуа в строгата си лигурийска красота може да допусне часове на размисъл и уединение, Неапол е калейдоскоп, витално пространство от светли картини и чувственост. Целият поетически лексикон на първата строфа е лексикон на живота като пълнота и сила – „червена“, „зелени“, „пъстри“, „ярко“, „запалени“. Според Дора Колева „Творбата свидетелства за пътя на философското обобщение в поезията на Далчев, което се ражда от сензитивното и емоционалното преживяване на битието, а не от общофилософските размисли.“ (Колева 2024).

*Неаполитанският залив.
Снимка – Н. Няголова*

Италианският фокус на изследването налага въпроса – защо именно топосът Неапол става поле на разгръщане на битийните антитези в стихотворението на Далчев? Този топос е обгърнат от многовековна семантична аура, превърнал се е отдавна в концепт в италианската култура, в който всяка естетическа епоха актуализира различни акценти. Любимият писател на Далчев от неговата младост, Фьодор Михайлович Достоевски, ще възкликне: „... винаги съм мечтал за такъв голям град като Неапол, в него има всичко – дворци, шум, грохот, живот...“ (Достоевский 1981: 50).

Друг страстен почитател и познавач на Италия от XIX век – Александър Херцен – твърди: „В Италия всичко е определено, ярко, всяка шепа земя, всяко градче има своя физиономия. <...>. Но най-рязката противоположност, най-категоричната антитеза представят Рим и Неапол, те толкова си приличат, колкото строгата и величава матрона и палавата, лекомислена хетера, колкото Рим от времената на пуническите войни и Рим на Тиберий и Нерон“. (Герцен 1955: 110).

Базиликата Santissima
Annunziata Maggiore в Неапол.
Снимка – Г. Димитров.

Според италианската изследователка Паола Вилани „Неапол се превръща в една от най-актуалните литературни „теми“ в началото на XVIII век“ (Villani 2010: 7) От това време насетне Неапол като художествен топос влече зад себе си шлейфа на град, подвластен на раздвоението – между заговорници и реставратори, между революционери и конформисти, между дух и бит. Град на контрастите, на непримиримите противоречия, на борбата между природа и социум. „Издигащият се до града Везувий, изобразяван в изкуството по-често като изригващ пламъци, отколкото като мъртъв кратер, дава завършеност на тази опозиционност.“ (Лушникова, Чибирева 2020: 139).

Погледът на Далчев е поглед „отвън“, далеч от тази италианска раздвоеност. Неговият Неапол е безкрайно единен. Той е непроницаемо плътен. И макар и представен като обичаен жизненолюбив бряг, към който се завръщат хора и кораби, неминуемо някъде там, извън текста, остават да трептят и интелектуалните лъчения на големите неаполитански майстори, на прозренията на Де Санктис и Бенедето Кроче.

Творчеството на Далчев през погледа на Санте Грачоти. Преводи и интерпретации

Големият италиански славист професор Санте Грачоти (1923 – 1921) в дългата си академична кариера изследва и творчеството на Атанас Далчев. На този етап на работата ни по проекта успяхме да намерим само един текст на Грачоти, посветен на Далчевата поезия. Той е поместен като предговор към сборника със стихове на Далчев, преведени от Луиджи Рехо, като сборникът е издаден през 1980 година. Илюстрациите в тома принадлежат на Еньо Калабрия. Заглавието, което е дадено на този сборник, е „Стихотворения и мисли“ („Poesie e pensieri“) (Dalčev 1980). Особено ценното в този предговор на Грачоти са различните сравнения между произведенията на българския поет и италианската литература, а така също проследяването на влиянията, които изпитва от нейна страна А. Далчев като творец.

Първият паралел, който очертава професор Грачоти, е паралелът между поезията на младия Далчев и тази на Джакомо Леопарди. Той вижда между тях много по-голяма близост в меланхоличната им чувствителност, отколкото между Далчев и „прокълнатите поети“. Италианският славист подкрепя своята теза с цитати от „Повест“ (1925): „без ни една любов, без ни едно събитие“, и „Книгите“ (1926): „все сам, аз не познавам хората, не зная и света“. Същевременно, след 1927 година, чрез стихотворението „Дяволско“ според Грачоти младият поет въвежда в поетиката си

типични елементи от френския символизъм, като болезненото мислене за общото екзистенциално състояние, липсата на възможност за избягване от самотата и обективизацията на патоса, която се превръща в лирическа хармония.

Много проникновено наблюдение прави професор Грачоти, очертавайки в поетиката на Далчев особен тип катарзис, в който той различава три нива:

– Катарзис на драматичното участие, в който лирическият герой представя свое или чуждо нещастие, успокоявайки се, в който всичко се превръща в образи, но които с лична символика разглеждат човека и неговата съдба

– Катарзис на отчуждението, при който авторът прави подбор на елементи от действителността и изолира от тях само нужния детайл.

– Катарзис на митично създаване, най-зрялата форма на катарзис, в която авторът черпи вдъхновение от митологията и езичеството и който напомня за парнасистко-декадентските фантазии на поети като Джозуе Кардучи и Габриеле Д'Анунцио. Изключително важна роля за това ниво на катарзис при Далчев играе поезията на Еудженио Монтале⁸. (Graciotti 1980: 8 – 9).

Задълбочените наблюдения на С. Грачоти върху Далчевата поезия откриват за италианската читателска и научна аудитория поезията на българския автор. Странно е, че в толкова литературна страна като Италия Далчев е известен само на ограничен кръг от литературоведи слависти, че неговите стихове не са цялостно преведени и не са получили по-голяма популярност. От направените проверки в каталозите на Националната библиотека в Рим (Biblioteca Nazionale centrale di Roma) и библиотеката на университета „La Sapienza“ става ясно, че стихове на Далчев в превод на италиански език присъстват само в две издания. Първото е споменатият вече сборник „Стихотворения и размисли“, в който преводите са дело на Луиджи Рехо и в който пространният предговор на Грачоти превръща това издание в истинско запознанство на италианските читатели и италианските филолози с Далчев.

Второто издание е по-ранно, но то не представлява отделна преводна поетична книга, а стихотворенията на А. Далчев са включени в една „Антология на българската лирика“ („Antologia della lirica bulgara“) (Antologia 1960) в два тома, под редакцията на Луиджи Салвини (Luigi Salvini, 1911 – 1957). Във втория том на антологията влизат стихотворенията на Далчев „Нощ“ и „Париж“ в превод на Енрико Дамиани, „Младост“ в превод на Луиджи Салвини, „Вратите“ също в превод на Л. Салвини, „Дъжд“ и „Старите моми“ в превод на Леоне Пачини.

В по-ранната „Антология на съвременната българска поезия“ („Antologia della poesia bulgara contemporanea“ 1950), издадена в Неапол през 1950, поезията на А. Далчев не присъства, макар че съставител на тома е също голямо име в италианската славистика и по-късно преводач на Далчевите стихове – Енрико Дамиани (Enrico Damiani, 1892 – 1953).

Повече от двадесет години от живота си Далчев посвещава на преводаческото изкуство. Заедно с приятеля си – поета и преводача Александър Муратов – превеждат над двадесет хиляди стиха от около триста автори. Атанас Далчев прави достойние на българския читател творбите на огромна поредица от световни майстори на перото, между които френски, като Лафонтен и Стендал, испаноезични (Федерико Гарсиа Лорка и Пабло Неруда), немски (Гьоте), руски (Пушкин, Чехов, Бабел, Шолохов), американски (Емили Дикинсън) и разбира се, италиански.

Преводът е специфичен избор и затова направихме опит да мотивираме този избор на превежданите автори от гледна точка на естетическите възгледи на А. Далчев, а също и отчитайки собствената му литературна практика и вкус. Особеностите на преводите на Далчев са предмет на отделно изследване и на дадения етап не са включени в интерпретационната оптика на настоящия текст.

Сред италианските поети изборът на преводача пада върху поезията на Уго Фосколо (Ugo Foscolo, 1778 – 1827), Еудженио Монтале (Eugenio Montale, 1896 – 1981), Марио Луци (Mario Luzi, 1914 – 2005) и Леонардо Синисгали (Leonardo Sinisgalli, 1908 – 1981).

⁸ **Graciotti S.** Introduzione// Poesie e pensieri. Presentazione di S. Graciotti. Ill. di E. Calabria. Bulzoni, Roma 1980. p. 8 – 9.

По време на престоя си в Италия през 1928 година А. Далчев учи италиански, но още преди това той се интересува активно от италианска литература и критика, за което вече стана дума в предходните страници. И четирите имена на италиански поети, влезли в неговото преводаческо наследство, са представителни за различни периоди от развитието на италианската поезия.

Далчев превежда стихотворението на Уго Фосколо „На Закинтос“ („A Zacinto“, 1803). Преводачът използва алтернативното заглавие на стихотворението, съвпадащо с първата строфа „Не ще съзра пак твоите брегове честити“ („Né più mai toccherò le sacre sponde“). Творбата е сред най-известните сонети на Фосколо – поет, творещ на границата между неокласицизма и романтизма. Далчев избира стихотворението не само защото то е сред най-емблематичните творби на автора, а и защото трансформира в романтичен топос един остров в Йонийския архипелаг – любимото място на всички романтически поети, отдавна влязло в литературния атлас на европейския романтизъм до голяма степен благодарение на творчеството на Байрон. Българският читател е запознат с прозата на Фосколо още в края на XIX век, когато през 1897 година излиза в превод на Кирил Христов епистоларният роман „Последните дни на Якопо Ортис“ („Ultime lettere di Jacopo Ortis“, 1803). Стихотворението, преведено от Далчев, по-късно не влиза в следващите издания на поезията на Фосколо от 1971 г.

Както пише Грачоти, Еудженио Монтале е един „наставник“ на Далчев в постигането на третото ниво на катарзис, но италианският поет и Нобелов лауреат е и твърде близък до умонастроенията на младия Далчев. „Кости от сепия“ („Ossi di seppia“, 1925) – най-известният сборник на Монтале, има структурно-композиционно оформяне в духа на класическия „canzoniere“, произлизащ от знаменития сборник на Франческо Петрарка. В поетическия сборник на Монтале стихотворенията са обединени така, че да представят духовния път на лирическия герой като път на преодоляване на несгоди. Поезията на италианския поет още в този първи сборник е дълбоко песимистична. Това силно сродява тази поезия с поетиката на ранния Далчев. Друга важна пресечна точка става предметният свят. Според наблюденията на Е. С. Гинак „предметната образност на сборника „Кости от сепия“ не е обвееана от лиризмът, не изразява очарованието от природата, типично за пейзажната лирика през онези години, а външно безпристрастно сочи към аналогията между елементите на окръжаващата действителност и вътрешния свят.“ (Гинак 2020: 143). Дори първото название на поетическата книга е „Отломки“ („Rottami“), което насочва конкретно към голямата роля на предметния код в тази поезия. За предметността на Далчевата поезия е написано достатъчно подробно. Ще приведем само един цитат от интерпретационния текст на Бисера Дакова „Дадено и действително в поезията на Атанас Далчев“: „...всъщност не предметността триумфира в Далчевите визии, а по-скоро акцентът върху зрителното възприятие, или по-точно – постигнатата сетивна умозрителност. Защото почти винаги безсъмнената нагледност е подронвана у Далчев чрез вметнати модални изрази от рода на *навярно, като че, сякаш*.“ (Дакова 2007). Подобна оптика създава паралела между поезията на Далчев и италианския херметизъм от 20-те години.

Монтале и Далчев принадлежат към едно и също поколение, творческият им дебют е с разлика само от една година. От сборника „Кости на сепия“ Далчев превежда текстовете „Как е величествено...“ (Gloria del disteso mezzogiorno), „Донес ми слънчогледа...“ (Portami il girasole ch'io lo trapianti), „За да намерим ...“ (Felicità raggiunta), „Северен вятър“ (Tramontana), „Блед, да пладнуваш...“ (Merigiare pallido e assorto). Монтале е най-подробно представеният италиански поет в преводаческото наследство на А. Далчев. И смело можем да заявим, че тези преводи са диалог между двама големи творци от две национални литератури, представящи една и съща генерация, преминала през личностните катаклизми и естетическите търсения между двете световни войни.

От Марио Луци Далчев превежда стихотворението „Крайбрежие“ („Marina“, 1949). Стихотворението е включено в стихосбирката „Първите плодове на пустинята“ (Primizie del deserto, 1952). Марио Луци е определен от Клаудио Скарпати като „поет, който спори отвъд противоречията на херметизма и ги взривява, избирайки пътя на екзалтацията, за да постигне парадоксален катарзис“ (Scarpati 1970: 44). И автор, и преводач са големи почитатели на френска литература. И двамата обожават Маларме, превеждат от френски, а Луци дори работи върху няколко антологии на френската литература. Друга обща точка е, че и двамата са поети пътешественици, за които е

нужно да бъдат в различни точки на Европа, за да търсят нови идеи, вдъхновение, поетични техники ...

От поезията на Леонардо Синисгали Далчев превежда „Генуа“ (Genova, 1940), част от стихосбирката „Видях музите“ („Vidi le muse“, 1945), (Sinisgalli 1945: 88). При превода оригиналното заглавие на стихотворението е заменено с първия стих:

Когато вечер се завръщам

Когато вечер се завръщам
във тези градове, където светлините
едва от стълбовете се отделят,
а някъде зад тях гори морето,
на вълнолома слаб ветреца
довява свирките на парахода.
Сам своята скръб повтарям и блещукат
в очите ми фенерите на градовете.
Приятен е по тези места престоят,
по-сигурна смъртта и всеки път
надеждата остава жива.
И после първата звезда се губи
зад палмите, а по-късно зелена
светкавица извива се за миг
с плющението остро на камшик.

Превод от италиански: Атанас Далчев (Далчев 2006: 142)

Интерес за изследователите би представлявал сравнителният анализ на стихотворенията „Генуа“ на Далчев и Синисгали. В двата текста са семиотизирани различни аспекти на градското пространство, но онова, което категорично ги обединява, е темата за смъртта. Синисгали, както и Унгарети, принадлежи към „военното поколение“ в италианската литература, преминало през ада на Голямата война и гравитиращо около поетиката на италианския херметизъм. Според мнението на изследователите това течение възниква като „съпротива срещу фашистката идеология в областта на културата и разработва художествени средства, защитаващи поезията от насилственото ѝ „масовизиране“ и унищожаването на индивидуалността. Херметиците се отказват от изображението на някои черти на реалността, от ангажираността и пряката агитация, построяват сложна поетическа структура, предполагаща специфичен „тъмен“ език.“ (Королинская 2013: 434).

Заклучителни изводи

Извършената работа представлява първа стъпка в проучването на творческия етап от 1926 до 1928 година в биографията на Любомир и Атанас Далчеви – две жалонни имена в българската култура на ХХ век. Предстои много работа по допълването и обработката на събраната информация, по текстологичното и поетологичното изследване на преводите и оригиналите, по очертаването на маршрутите и контактите на двамата творци в италианска среда.

Пребиваването на Любомир и Атанас Далчеви в Италия е важен период от тяхното лично и творческо израстване. Подготвени в езиково и културно отношение, те не само успяват да се доближат в съответния национален контекст до важни феномени и образци в плана на историята на изкуството, културологията и философията, но и се запознават отблизо, пряко участват в мощните течения на италианската естетика и култура от 20-те години на ХХ век, оставяйки трайна следа в развитието на българо-италианските културни връзки.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Аврамов 1993а:** Аврамов, Д. Атанас Далчев – мироследно-естетически аспекти. – В: *Литературен форум*, 29.09.1993, бр. 39. // **Avramov 1993a:** Avramov, D. Atanas Dalchev – mirogledno-esteticheski aspekti. – In: *Literaturen forum*, 29.09.1993, br. 39.
- Аврамов 1993б:** Аврамов, Д. Атанас Далчев – мироследно-естетически аспекти. – В: *Литературен форум*, 06.10.1993, бр. 40. // **Avramov 1993b:** Avramov, D. Atanas Dalchev – mirogledno-esteticheski aspekti. – In: *Literaturen forum*, 06.10.1993, br. 40.
- Андина 2017:** Андина, Т. Актуалностъ естетики Бенедетто Кроче. – В: *Studia Culturae*, Вып. 1 (31), 9 – 21. // **Andina 2017:** Andina, T. Aktualnosty stetiki Benedetto Kroche. – In: *Studia Culturae*, Vp. 1 (31), 9 – 21.
- Херцен 1955:** Герцен, А. И. Письмо седьмое. – В: *Письма из Франции и Италии 1947 – 1852. Собрание сочинений в тридцати томах, т. 5*, Москва: Издательство АН СССР, 108 – 123. // **Hertsen 1955:** Gertsen, A. I. Pisymo sedymoe. – In: *Pisyma iz Frantsii i Italii 1947 – 1852. Sobranie sochineniy v tridsati tomah, t. 5*, Moskva: Izdatelystvo AN SSSR. 108 – 123.
- Гинак 2020:** Гинак, Е. С. Становление поэтической манеры Эудженио Монтале – В: *Лауреаты Нобелевской премии по литературе*. Минск: БГУ, 137 – 157. // **Ginak 2020:** Ginak, E. S. Stanovlenie poticheskoj maner udzhenio Montale – In: *Laureaty Nobelevskoy premii po literature*. Minsk: BGU, 137 – 157.
- Дакова 2007:** Дакова, Б. Дадено и действително в поезията на Атанас Далчев. – В: *Електронно списание Liternet*, 02.04.2007, №4 (89). https://liternet.bg/publish/bdakova/a_dalchev.htm // **Dakova 2007:** Dakova, B. Dadenno i deystvitelno v poeziyata na Atanas Dalchev. – In: *Elektronno spisanie Liternet*, 02.04.2007, № 4 (89), https://liternet.bg/publish/bdakova/a_dalchev.htm
- Далчев 1978:** Далчев, А. *Стихотворения. Фрагменти. Мисли и впечатления*. София: Български писател. // **Dalchev 1978:** Dalchev, A. *Stihotvoreniya. Fragmenti. Misli i vpechatleniya*. Sofia: Balgarski pisatel.
- Далчев 2004:** Далчев, А. Писма на Атанас Далчев до Георги Константинов. 11.XI.1928. – В: *100 години Атанас Далчев – юбилеен вестник*, юни 2004. Сдружение на бълг. писатели: Департамент Нова българистика към НБУ, 8. // **Dalchev 2004:** Dalchev, A. Pisma na Atanas Dalchev do Georgi Konstantinov, 11. XI. 1928. – In: *100 godini Atanas Dalchev – yubileen vestnik*, yuni 2004. Sdruzhenie na balg. pisатели: Departament Nova balgaristika kam NBU, 8.
- Далчев 2006:** Далчев, А. *Писма*. съст. Р. Пенчева. София: Аргус. // **Dalchev 2006:** Dalchev, A. *Pisma*. sast. R. Pencheva. Sofia: Argus.
- Далчев 2006:** Далчев, А. *Поетически преводи*. Т. 4. София: Захарий Стоянов. // **Dalchev 2006:** Dalchev, A. *Poeticheski prevodi*. T. 4. Sofia: Zahariy Stoyanov.
- Далчев 2022:** Далчев, А. *Творчество и действителност*. Портал „Култура“, <https://kultura.bg/web/творчествоидействителност/> // **Dalchev 2022:** Dalchev, A. *Tvorchestvo i deystvitelnost*. Portal Kultura. <https://kultura.bg/web/tvorchestvoideystvitelnost>
- Далчев 2022:** Далчев, Л. *Творчество и действителност*. Портал Култура. <https://kultura.bg/web/творчествоидействителност-2/>, 19.08.2022 // **Dalchev 2022:** Dalchev, L. *Tvorchestvo i deystvitelnost*. Portal Kultura. <https://kultura.bg/web/tvorchestvoideystvitelnost-2/>, 19.08.2022
- Далчева 2004:** Далчева, М. За преводаческото творчество на А. Далчев. *Панорама*. XII, 2004, бр. 1. // **Dalcheva 2004:** Dalcheva, M. Za prevodacheskoto tvorchestvo na A. Dalchev. *Panorama*. XII, 2004, br. 1.
- Декова 2022:** Декова, Г. Опити за контекстуализиране. – В: *Любомир Далчев – неспокойният дух. 120 години от рождението на художника*. София: СГХГ, 1 – 30. // **Dekova 2022:** Dekova, G. Opiti za kontekstualizirane. – In: *Lyubomir Dalchev – nespokoyniyat duh. 120 godini ot rozhdenieto na hudozhnika*. Sofiya: SGHG, 1 – 30.
- Достоевски 1981:** Достоевский, Ф. М. *Идиот*. Москва: Правда. // **Dostoevski 1981:** Dostoevskiy, F. M. *Idiot*. Moskva: Pravda.
- Емельянова 2015:** Емельянова, И. Б. „Божественная комедия“ Данте Алигьери в архитектурных проектах Италии 1930-х гг. – В: *Рисорджименто и формирование культа Данте в итальянской культуре. Вестник РГГУ. Серия Философия. Социология. Искусствоведение*, 33 – 44. // **Emelyyanova 2015:** Emelyyanova, I. B. „Bozhestvennaya komediya“ Dante Aligyeri v arhitekturnh proektah Italii 1930-h gg. – In: *Risordzhimento i formirovanie kul'ta Dante v italyuanskoj kul'ture*. Vestnik RGGU. Seriya Filosofiya. Sotsiologiya. Iskusstvovedenie. 33 – 44.
- Каролев 2001:** Каролев, С. За любовта в поезията на Атанас Далчев. – В: *Атанас Далчев – текст и интерпретация*. София: УИ Св. Климент Охридски, 97 – 107. // **Karolev 2001:** Karolev, S. Za lyubovta

- v poeziyata na Atanas Dalchev. – In: *Atanas Dalchev – tekst i interpretatsiya*. Sofia: UI Sv. Kliment Ohridski, 97 – 107.
- Колева 2024:** Колева, Д. „Атанас Далчев. „Вечер“. – В: *Факел*. 12.06.2024. <https://fakel.bg/> // **Koleva 2024:** Koleva, D. „Atanas Dalchev. „Vecher“. – In: *Fakel*. 12.06. 2024. <https://fakel.bg/>.
- Лушникова, Чибирева 2020:** Лушникова Г.И., Чибирева Е.И. Два Неаполя в художественном контексте: контрастный образ города. *Litera*. № 1, 135 – 149. // **Lushnikova, Chibireva 2020:** Lushnikova G.I., Chibireva E.I. Dva Neapolya v hudozhestvennom kontekste: kontrastny obraz goroda. *Litera*. № 1, 135 – 149.
- Мевсим 2021:** Мевсим, Х. *Атанас Далчев в Солун и Истанбул*. Пловдив: Жанет-45. // **Mevsim 2021:** Mevsim, H. *Atanas Dalchev v Solun i Istanbul*. Plovdiv: Zhanet-45.
- Мискарян 2019:** Мискарян, К. Итальянский взгляд на 20-е. – В: *The Art Newspaper Russia*, 25.12. <https://www.theartnewspaper.ru/posts/7696/> // **Miskaryan 2019:** Miskaryan, K. Italyuanskiy vzglyad na 20-e. – In: *The Art Newspaper Russia*. 25.12. <https://www.theartnewspaper.ru/posts/7696/>.
- Монев 2011:** Монев, Г. *Непредвидимият Любомир Далчев*. София: УИ Св. Климент Охридски. // **Monev 2011:** Monev, G. *Nepredvidimiyat Lyubomir Dalchev*. Sofia: UI Sv. Kliment Ohridski.
- Шевлякова 2011:** Шевлякова, Д. А. Универсализм в итальянской культуре. Итальянская мода. – В: *Вестник Московского университета*. Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. № 4, 33 – 43. // **Shevlyakova 2011:** Shevlyakova, D. A. Universalizm v italyuanskoy kulyture. Italyuanskaya moda. – In: *Vestnik Moskovskogo universiteta*. Seriya 19. Lingvistika i mezhkulyturnaya kommunikatsiya. № 4, 33 – 43.
- Королинская 2013:** Королинская, Ю. Третья всероссийская конференция памяти Л. Г. Андреева „Лики XX века. Литература и война“ (Московский университет, 21 – 23 июня 2012 г.). – В: *Новое литературное обозрение*, № 122, 430 – 438. // **Korolinskaya 2013:** Korolinskaya, Yu. Tretyaya vserossiyskaya konferentsiya pamyati L.G. Andreeva „Liki HH veka. Literatura i voyna“ (Moskovskiy universitet, 21 – 23 iyunya 2012 g.). – In: *Novoe literaturnoe obozrenie*, № 122, 430 – 438.
- Antologia 1960:** *Antologia della lirica bulgara / saggio introduttivo* di Luigi Salvini. Roma: Edizioni di cultura AIB: Carucci.
- Antologia 1950:** *Antologia della poesia bulgara contemporanea*. A cura di E. Damiani. (Testo bulgaro e interpretazione poetica italiana). [Pubblicazioni del Seminario di Slavistica dell’Istituto Universitario Orientale di Napoli. Serie I (Testi), N. 1]. Napoli: Pironti.
- Dalčev 1980:** Dalčev, A. *Poesie e pensieri*. Presentazione di S. Graciotti. Ill. di E. Calabria. Roma: Bulzoni.
- Scarpati 1970:** Scarpati, C. *Mario Luzi. Civiltà letteraria del Novecento: profili*. Milano: Casa Editrice Mursia.
- Sinisgalli 1945:** Sinisgalli, L. *Vidi le muse*, Milano: Arnoldo Mondadori Editore.
- Villani 2010:** Villani, P. Dalla Restaurazione all’Unità (1800 – 1860) – In: *Napoli, città d’autore. Un racconto letterario da Boccaccio a Saviano*, Napoli: Cento Autori – Letteratura. 7 – 128.